

Missziói és Felekezettudományi Tanszék:

Hodossi Sándor

AZ EGYHÁZI SZOCIOLEKTUS MINT LEHETSÉGES KOMMUNIKÁCIÓS GÁT

Minden természetes nyelvre igaz, hogy különböző változataiban él. A nyelvjárások (dialektusok) és a társadalmi nyelvhasználat szerint elkülönülő csoportnyelvek, rétegnelvek (szociolektusok) jellegzetesen eltérnek egymástól.

Az egyházas nyelvhasználatnak is kialakultak bizonyos tipikus vonásai az évszázadok folyamán, amelyek elsősorban speciális szókinccsel, hangnemmél, emellett bizonyos retorikai alakzatok gyakoriságával jellemezhetők. A „magyar református szociolektus” kialakulására a Károli-féle bibliafordítás gyakorolt döntő hatást. A 16. századból származó lexikális archaizmusok mellett¹ gyakoriak a régies igeragozási formák is.² A nyelvújítás következtében lényegesen egyszerűbbé vált a 16. században még a mainál sokkal gazdagabb igeragozási rendszer. Míg a régies igealakok jórészt kivesztek az egyházi használatból, az ünnepélyesen hangzó Károli-féle lexémák még napjainkban is gyakran hallhatók gyülekezeteinkben.

Az így kialakult, a köznyelvtől elsősorban szókinccsében, kisebb részben nyelvtani szerkezetében is eltérő „egyházi szociolektust” nemcsak az istentiszteleteken hallhatjuk, de az a gyülekezet mindennapjaiban, a bibliakörök, kiscsoportos alkalmak életében is jelen van. A magyar református egyház és igehirdetés nyelvét sajátos zárt kódnak tekinti Kozma Zsolt is, amelyben fennáll a veszélye annak, hogy „ezoterikus közlés történik, amit csak a beavatottak értenek.”³

Kérdéses, hogy a köznyelvtől való nyelvi elkülönülés mennyiben szükségszerű. Vajon nem nehezíti-e meg napjainkban a szekularizált világgal való kapcsolatot, az evangélium továbbadását egy olyan nyelvhasználat, amely eltér a mindennapi érintkezésben szokásostól? Ha máskor nem is, de az élet nagy fordulópontjain sok szekularizált

¹ Így pl. „hajlék”, „ímé”, „nékem”, „amiképpen” stb.

² Így pl. „menének”, „tön”, „látá”, „cselekedé vala” stb.

³ KOZMA: *A kommunikáció mint gyakorlati teológiai kérdés*, 194. Éles megfogalmazásának oka lehet az is, hogy a környezetétől nyelvében is elkülönülő kisebbségi Romániai Református Egyházban erősebben élnek a nyelvi, nyelvhasználati tradíciók is.

gondolkodású, a helyi gyülekezettel távolságot tartó ember keresi a kapcsolatot a „szolgáltató egyházzal”. Ilyenkor nemcsak különböző világfelfogások, hanem különböző nyelvhasználati módok is találkoznak. Bár ugyanazt a nyelvet beszélik, az ismert szavak, fogalmak egészen más jelentéssel bírnak az egyházat képviselő lelkipásztor és a keresztyénségről keveset tudó „atyafi” számára. Ez a tény jelentősen megnehezíti a kommunikációt, egymás megértését.

Nemcsak arról van szó, hogy bizonyos köznyelvi kifejezések egészen mást jelentenek a teológus, és mást a keresztyén konnotációt nem ismerő „laikus” számára.⁴ A szemantikai eltérések mellett az egyházi tradíció kialakított egy archaizáló, kissé patetikus stílusréteget is, amely elsősorban a vasárnapi istentiszteletek liturgiájában és igehirdetések nyelvében érhető tetten, de a formális lelkészi szerepben való megszólalások is ebbe az irányba mutathatnak. Ez a bizonyos „kánaáni nyelv” az egyik jelentős oka annak, hogy az egyház nehezen találja a hangot a 21. századi emberrel.⁵ Pedig „a keresztyénség mindig akkor élte virágkorát, amikor sikerült saját korának embereit elérni”.⁶ Ez pedig csak olyan módon mehetett végbe, hogy az adott korszak, az adott társadalom nyelvét, kultúráját, kommunikációs sémáit használta fel. Tehát nem a világnak kellene megtanulnia a szükséges kódot, ha kapcsolatba akar lépni az egyházzal, hanem az egyháznak kellene nyelvhasználatában alkalmazkodnia a mához. Ez természetesen nem jelentheti az aktuális nyelvi divatok vagy a szleng követését, csak az archaizálás nélküli irodalmi nyelv használatát.

A probléma akkor vetődik fel még élesebben, amikor valaki először jelenik meg érdeklődőként az istentiszteleten. Ha előzetes személyes tapasztalatai nem, vagy alig voltak az egyházzal kapcsolatban, akkor a szokatlan, idegenül csengő nyelvhasználat nehézségeket okozhat. Abban az esetben mindenképpen, ha az érdeklődő nincs felkészülve arra, hogy kommunikációs gátakat is le kell küzdenie. Feltehetően saját aktuális életkérdéseire vár feleletet, talán krízishelyzetben van. Számos példa igazolja, hogy hosszú folyamat eredménye, míg valaki „beletanul” a gyülekezeti élet szabályaiba, elsajátítja azt a nyelvet, amit a közösség használ. Ehhez erős motiváció és kialakuló személyes kapcsolatrendszer szükséges. Ezek az emberi feltételei annak, hogy az újonnan érkezők meg

⁴ A „bűn”, a „kegyelem” vagy a „váltás” szavak például mindenki számára ismertek, de használati körük a keresztyén gyülekezetben nem egyezik meg a mindennapi nyelvhasználatban megszokottal.

⁵ *Az új reformáció* című könyvében Douglass relevanciakrízisnek nevezi azt a jelenséget, hogy többé nem tűnik fontosnak a világ számára az egyház mondanivalója, lásd DOUGLASS: *Az új reformáció*, 25–28.

⁶ DOUGLASS: *Az új reformáció*, 124.

is maradjanak a gyülekezet vonzásában. A folyamatot felgyorsíthatja és megkönnyítheti a gyülekezeti kiscsoportok valamelyikéhez való kapcsolódás.

A keresztyén közösség lényegéhez tartozik, hogy Krisztus missziói parancsa szellemében a kívülállót megszólító, velük kapcsolatot teremteni képes erővé váljon. „Minden gyülekezeti funkció igazi célja Isten igazságának hirdetése az emberi élet és a teremtett világ összefüggésében.”⁷ Az egyház számára tehát alapvető jelentőségű a kommunikáció. Szervezetként kétféle típusú kommunikációt végezhet. Kapcsolatba léphet egy másik szervezettel, jogi, gazdasági vagy etikai kérdésekben fejtve ki véleményét, vagy megcélozhat magánszemélyeket.⁸ Ez utóbbi esetben az eredményes kommunikáció feltétele a megszólítottak világához, nyelvéhez, kultúrájához való alkalmazkodás. Ez általánosan érvényes szabályszerűség, nem csupán az egyház kommunikációjára igaz. „Amikor egy szervezet magánszemélyekkel kommunikál, a közlés sajátosságainak az egyénekhez és csoportjaikhoz kell igazodnia.”⁹

A nyelv és a társadalom közötti kapcsolatok elemzésével a szociolingvisztika foglalkozik. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a nyelv nem egyszerűen a kommunikáció eszköze, jelentősége sokkal alapvetőbb. Nem egyszerűen a nyelven keresztül fejezünk ki különböző világképeket, hanem maga a nyelv szerkezete határozza meg a világról alkotott képzeiteinket. A különböző nyelvű beszélők az általuk használt nyelv struktúráján keresztül szemlélik a világot.¹⁰ A világ nem önmagában, hanem egy adott nyelven keresztül adott a számunkra. Az egyes szociolektusok is sokat elárulnak arról, hogyan szemléli, érti a világot a nyelvi változat használója. Az egyházi szociolektus – eltérően a nyelvjárásoktól – egy tudatos tanulási, szocializációs folyamat eredménye. Bizonyos kulturális eszmény nevében hasonul az egyházas nyelvezet elsajátítója az ideálisnak tartott, vagy éppen elvártnak gondolt nyelvi normához.

⁷ SZABÓ: *A tanítás szolgálata a gyülekezetépítés tükrében*, 12.

⁸ A magyar katolikus egyház 2000-ben kezdődött óriásplakát kampánya arra irányult, hogy közvetlenül szólítsa meg az egész társadalmat, és mutassa fel az egyház által képviselt értékeket.

⁹ SZEKFI: *A szervezetek kommunikációjáról*, 87.

¹⁰ Karácsony Sándor mellett a 20. században Edward Sapir és tanítványa, Benjamin Lee Whorf képviselték elsőként azt a meggyőződést, hogy egy nyelv struktúrája befolyásolja az adott nyelvet beszélő világszemléletét. A nyelv és kultúra egymástól elválaszthatatlan, szoros kapcsolatáról ők írtak elsőként. Lásd magyarul SAPIR: *Az ember és a nyelv*.

Minden beszélő különböző kódokat, beszédstílusokat sajátít el élete folyamán, és ezeket a témától, helyzettől, beszélgetőpartnertől, vélt vagy valós elvárásoktól függően váltogatja. Gyakori jelenség, hogy valaki keresztelő, esküvő vagy temetés bejelentése kapcsán keresi fel a lelkipásztort, és igyekszik az általa elképzelt elvárások rendszerének megfelelni. A megszólítások változatossága¹¹ is mutatja egyrészt a fogalmi zavart, másrészt a formális „egyházias szituációba” való beilleszkedésre való hajlandóságot. A „szolgáltatást kérő” kénytelen szembenézni azzal a ténnyel, hogy nyelvi hátrányos helyzetbe került. „Nyelvi hátránynak azt a helyzetet nevezzük, amikor valakinek valamilyen okból vállalnia kell a beszélést, és az illető nincs tisztában azzal a szabályrendszerrel, amelyet alkalmaznia kellene.”¹² A nyelvi hátrányos helyzet nem feltétlenül kapcsolódik össze az iskolázottság hiányával. Akár több diploma birtokában is érezheti azt az ember, hogy nincs tisztában az aktuális helyzethez illő szabályrendszerrel. Ez az általános jellemzés kiváltképpen érvényesnek tűnik az „egyháziasnak” minősített helyzetekre. Ez a modell képes magyarázni azt a zavarodottságot, amelyet az olyan ember érez, aki úgy akar megfelelni formálisnak tartott elvárásoknak, hogy valójában nincs pontos képe arról, minek is kellene megfelelnie.

Az egyházat személytelen és életidegen intézménynek tekintők is elfogadják általában azokat a társadalmi konvenciókat, amelyek szabályozzák az egyház valamely „hivatalos képviselőjével” való formális szituációban történő kommunikációt. Ilyenkor nehezen meghatározható, hogy az illető privát vagy nyilvános, személyes vagy személytelen intézménnyel végzett kommunikációnak tekinti-e tevékenységét.¹³ Ahhoz, hogy a lelkipásztort ne csupán az intézmény képviselőjének tekintse az őt hivatalában felkereső „ügyfél”, kommunikációs korlátokat is át kell lépniük. Ha ez sikerül, akkor lehet a vendégből személyiségében is megszólítható és megszólítandó „felebarát”. Ez a kommunikációs korlátokon való átlépés a keresztyén misszió alapfeltétele. Így sejlik fel az alkalmi dialógus háttérben a folyamatos kapcsolat lehetősége. Azé a kapcsolaté, amely nem csupán és nem elsősorban az egyénhez, intézményhez, hanem Krisztushoz köt hozzá.

Kommunikációs nehézségek azonban nemcsak a személyes dialógusokban jelenhetnek meg, hanem magukon az istentiszteleteken is. Douglass keményen fogalmaz: „Istentiszteleteink, amelyek valaha mindenkihez szóltak, mára belkörü rendezvényvé váltak.”¹⁴ A megoldást abban látja, hogy az üzenet címzettjeihez, az adott szituációban megszólítottakhoz kell alkalmazkodnia az istentiszteleti formáknak is.

¹¹ A református lelkész megszólításának széles skálája ilyen esetekben a „nagyisztelendő úrtól” az „atyáig” terjed. Ezek a megszólítások messze túlmutatnak önmagukon, és

Ebbe a követelménybe az is beletartozik, hogy a gyülekezet szükségleteit szem előtt tartva, az ő életérzésükre reagálva, az ő nyelvükön kell megszólalni az igehirdetőnek. Ellenkező esetben a fejek felett elbeszélve képtelen megszólítani hallgatóságát. Douglass víziója szerint így válik az

jelzik, mennyire távol van az illető a keresztyén gyülekezettől.

¹² BIRÓ: *A környezet fogságában*, 199.

¹³ A személyközi kommunikáció szituációit, hálózatait és dinamikáját HORÁNYI tekinti át a *Személyközi kommunikációról* című írásában.

¹⁴ DOUGLASS: *Az új reformáció*, 269.

egyre fogyatkozó számú, „kommunikációs gettóba zárt” kisebbség rétegalkalmává az istentisztelet. Ezt a félelmet látszik alátámasztani Pusztai Ferenc tanulmánya, aki a köznyelv és a szaknyelvek egymástól való távolodásának jelenségére hívja fel a figyelmet.¹² Kifejti, hogy az élet különböző területein egyre nagyobb számban jelentkező neologizmusok okozzák ezt a távolodást. Az egyházi nyelvhasználat azonban ezzel éppen ellentétes tendenciát mutat, neologizmust alig találni, viszont az archaizmusok annál inkább jellemzők rá.

Mire következtethetünk ebből? Mit kezdhet ezekkel a nyelvészeti megállapításokkal az egyházi, gyülekezeti gyakorlat? Hogyan segítheti ez a megközelítés a missziót, a gyülekezetépítést?

Mindenféle egyházi tevékenységnek van missziói dimenziója is.¹³ Az egyház nevében végzett bármiféle tevékenység nemcsak a cselekvő személyt, de rajta keresztül az egész közösséget képviseli a világ szemében. Véleményt nemcsak a cselekvésről és a cselekvőről formálnak a kívülállók, hanem az egész közösségről, amelyet képvisel. Minél kevesebbet tudnak a keresztyénségről, annál inkább. Ez a tény a személyes felelősségre irányítja a figyelmet. Minden körülmények között érhetőnek maradni a környezet számára. Ez lehet az egyik alapfeltétele annak, hogy hitelesen hirdethessük a ránk bízott evangéliumot. A posztmodern világban sokak számára a keresztyénség csupán egy a sok lehetséges világszemlélet, értékrend, magatartásforma közül. Nem botránykő, mert ahhoz nem elég érdekes. A múltból itt maradt intézmény, amelynek a jelenhez és jövőhöz nem sok köze van. Ezt a vélekedést erősíthetik a nyelvi archaizmusok is.

Az evangélium sosem áll önmagában, mindig egy adott korszak, adott társadalom kulturális közegében jelenik meg.¹⁴ Így természetes, hogy akik

¹² PUSZTAI: *Magyarul és magyarán*, 91–98.

¹³ GONDA: *Dimenzió és intenció*, 189.

¹⁴ BÜTÖSI: *A missziológia mint teológiai tudomány*, 98.

az evangéliumot hirdetik, egyben saját kultúrájukat is továbbadják. Ez történt akkor is, amikor nyugati misszionáriusok érkeztek Afrikába vagy Ázsiába. Hasonló jelenség játszódhat le Magyarországon ma is, hiszen a 21. századi szekularizált nyugati kultúrában ugyanúgy „kultúraközi kommunikáció” az evangélium hirdetése, mint 100–200 éve az egzotikus tájakon.¹⁵ Akár az egyházat csak a hírekből ismerő emberekhez keressük az utat, akár a népi vallásossággal találkozunk, mindkét esetben megvan a veszélye annak, hogy nem az evangéliumhoz, hanem az azt hordozó kultúrához alakul ki pozitív vagy negatív viszonyulás a megszólítottak körében. Könnyen lehet, hogy nem az evangéliumot, hanem az egyházi hagyományokat, intézményrendszert, sajátos nyelvhasználatot, kulturális értékeket fogadja el, vagy utasítja vissza az ember.¹⁶

A domináns kultúra közvetítője, a meghatározó magatartási, nyelvi minták hordozója a 21. századra nem az egyház, hanem a tömegkommunikáció lett. A média tematizálja gondolkodásunkat, nemcsak azt irányítja, hogy miről, de gyakran azt is sugallja, mit gondoljunk. Kiss Endre a meghökkentő, de rendkívül kifejező „reprimítívizációs bunkóság”¹⁷ terminust vezeti be a médiában megjelenő komplex nyelvi-kommunikációs-kulturális jelenségrendszer meghatározására. Ebben a profitorientált és értékeslegességet hirdető mediavilágban marginalizálódik a keresztyénség, mert nem illik bele a képbe. Önálló gondolkodásra, felelősségre, az információkat az Ige mérlegén megmérő magatartásra intő szava zavarólag hat. Ez a másság irritálhat is, és sommás ítéleteket válthat ki. Az biztos, hogy a multikulturalitás, a másság feltételek nélküli elfogadása, az értékek egyenrangúságának hirdetése idegenül csengő jelszavak az egyházban. Abban a közösségben, amelyben mindig is nagy szerepet játszott a verbalitás. „A szóban elmondott történetek összekötik a közösség tagjait, ennél fogva közösségteremtő és közösségmentő erejük van.”¹⁸ A megélt hittapasztalat az elbeszélés légkörében válik történelemmé. A nyelvi, kulturális közösség, a Krisztus-követés világtól idegen életformája azonban veszélyeket is hordozott. Krisztus népének a kezdetektől fogva szembe kellett néznie a belterjesség veszélyével. Ahhoz, hogy ezt elkerülje, kulturális és kommunikációs határokat kellett átlépnie. Ez történt például akkor is, amikor az első

¹⁵ GOHEEN: *Evangélium, kultúra és kultúrák*, 322–327.

¹⁶ A huszadik század első felének kultúrprotestantizmusa jó példája a jelenségnek.

¹⁷ „A reprimítívizációs bunkóság alapjelensége egy már elért, sőt magától értetődőnek tekintet civilizációs szint és állapot elvesztése, visszaesés és felhalmozott értéktartalmak kivonulása a társadalmi folyamatokból.”, lásd Kiss: *Reprimítívizáció és bunkóság az ezredfordulón*, 90.

¹⁸ FODORNÉ NAGY: *A katechézis kommunikációs problémái*, 95.

pogányból lett keresztyének befogadásáról döntött az ősegyház (ApCsel 11,15–18).

Napjainkban azonban nem csupán a globalizálódó világ erkölcsi, világnézeti, vallási relativizmusa jelent kihívást. A tradicionális, egyházas vidékeken másfajta nehézségekkel kell szembenézni. A népegyházi keretek formális megtartása nem jelenti feltétlenül a keresztyén elkötelezettséget. „A mi tiszteletesünk olyan szépen beszél” – mondják néha olyanok is, akik csak nagy ünnepekkor járnak templomba. A „szépen beszélő pap” jellemzés jelentheti azt is virágnyelven, hogy a gyülekezet – vagy annak egy része – nem érti az igehirdetőt. Ennek aztán meg is vannak a következményei a gyülekezet hitére, gondolkodására nézve. Ezeket a következményeket a vallási néprajz vizsgálatai mutatják be. „Az udvarbúl a kapun kívül nem lehetett menni, a vallás azt tartotta.”¹⁹ „Jézus? Az a katolikusoknál van!”²⁰ Számos hasonlóan megdöbbenő közléssel találkozhat az ember, ha a református vallási néprajzi gyűjtések eredményeivel ismerkedik. Úgy tűnik, a tradicionálisan egyházasnak tartott területeken élő reformátusság gondolkodását is babonák, pogány szokások tarkítják. Ez a jelenség részben az 1948–1990 közötti időszak hatásával magyarázható, amikor a gyülekezet katechetikai funkcióit erőszakosan elorvasztották. Ugyanakkor az is igaz, hogy 16 évvel a rendszerváltás után nem lehet mindenért a múltat kárhozatni. A gyülekezet egész vezetése felelős, ha a lelkészétől kommunikációs gátak miatt elszakadó gyülekezet a babona, a mágia, a tudatlanság világába süllyed. A jelenség nem újkeletű. Valószínűleg minden vidéken egyetértettek a tiszazugi reformátusok ítéletével: „A ‘tudós’ papot, aki hátra tett kézzel jár, magasan beszél, soha nem szerették, nem értik.”²¹ Lehet, hogy a „tudós pap” tulajdonképpen eufémizmus, ami gyakran annyit jelentett csupán: „érthetetlen pap”. Szándéka ellenére lesújtó véleményt fogalmaz meg lelkészéről és egyben gyülekezetéről az az egyháztag, aki papjának elköltözése után így emlékezett rá: „Nagyon szerettük, ahogyan prédikált, mindig sírtunk, amikor azt mondta: Mezopotámia.”²² Ha az adott kulturális közeg ezt megkívánja, akkor kikerülhetetlen az ismeretlen fogalmak magyarázata. E nélkül nem jöhet létre még a szöveg szintjén sem a megértés, és a prédikáció befogadásának vizsgálata meglepő eredményekre vezethet. A szintaktikai és szemantikai szempontok

¹⁹ TÓTH: *A tiszazugi reformátusság vallásos szokásai*, 281.

²⁰ Guti István vallásnéprajzi gyűjtése Jósfaőn 1990-ben (KLTE Néprajz tanszék, kutatásvezető: Bartha Elek).

²¹ TÓTH: *A tiszazugi reformátusság vallásos szokásai*, 280.

²² KOZMA: *A kommunikáció mint gyakorlati teológiai kérdés*, 196.

érvényre juttatása azonban kevés önmagában. Az elhangzó információ nem lehet öncélú, a gyülekezet épülését kell szolgálnia.

A természetes élő nyelveket a többértelműség jellemzi. Ez a többértelműség teszi alkalmassá a nyelvet a különböző típusú megszólalásokra, a metaforikus, szimbolikus vallási vagy esztétikai funkciótól az egzakt tudományosig. A többértelműség a nyelv végtelen gazdagságának egyik záloga. A vallásos vagy a költői nyelv képeket, metaforákat használ fel a racionalitás számára nem, vagy csak korlátozottan hozzáférhető igazságok kifejezésére.²³ Élményszerűségüknél fogva a képek sokkal inkább rögzülnek az emlékezetben. A szemléletes és többértelmű metaforák segítségével a nyelv képes beszélni a nyelven túli valóságról is. A kép váratlan, teljes, elgondolkodtató, gyakran meghökkentő. Nem véletlen, hogy Jézus is gyakran használt képeket, metaforákat tanító szolgálata során. A posztmodern filozófus, Lyotard „nyelvjátéknak” nevezi a nyelvi többértelműségek pragmatikai aspektusát.²⁴ Kifejti, hogy a nyelvjátékoktól elválaszthatatlanok azok a sajátos „játékszabályok”, keretek, amelyek között a befogadó értelmezi a nyelvi tényeket. Ezek a szabályok annak a közösségnek köszönhetik legitimációjukat, amelyik elfogadja és működteti őket. Minél speciálisabbak ezek a nyelvjátékok, annál megközelíthetlenebbé, zártabbá válik a közösség, amely használja őket. A nyelvi bezárkózás egyik oldalról a beavatottság érzését, a közösséghez tartozást erősíti, másrészt megnehezíti a kívülállókval való kapcsolattartást.

Az érthetőség követelménye az egyházi, gyülekezeti gyakorlatban nem csupán, és nem elsősorban nyelvi-kommunikációs kérdés. Azt gondolom, a misszióknak, a gyülekezetépítésnek is egyik fontos feltétele. Douglass frappánsan fogalmazza meg a problémakör lényegét: „Isten azt várja tőlünk, hogy szabaduljunk meg személyes és kommunikatív hibáinktól, és javítsunk azon, ahogy mások előtt megjelenünk, nem azért, hogy mi a mennyországba jussunk, hanem azért, hogy mások jussanak a mennyországba.”²⁵

Az evangélium hirdetése sokféle akadályba ütközhet ma is. Valószínűleg nem az egyházi szociolektus használata a legnagyobb közülük. De ez utóbbi éppen azért veszélyes, mert sokszor nem is tűnik fel. Megszoktuk már a beavatottság érzését kínáló sajátos beszédmodot, és nem is gondolunk arra, hogy nyelvhasználatunk akár kommunikációs gáttá is válhat.

²³ PIPER: *A kommunikálás tanulása a lelkigondozás és prédikálás terén*, 88k.

²⁴ LYOTARD, J.-F.: *A posztmodern állapot*, 24–28.

²⁵ DOUGLASS, K.: *Az új reformáció*, 122.

Felhasznált irodalom

- BÍRÓ Z.: *A környezet fogságában (A nyelvi hátrányos helyzet vizsgálata)*, in: Adamikné Jászó A. (szerk.), *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*, Budapest, 2002, 196–219.
- BÜTÖSI J.: *A missziológia mint teológiai tudomány*, Debrecen, 1995. DOUGLASS, K.: *Az új reformáció*, Budapest, 2002.
- FODORNÉ NAGY S.: *A katechézis kommunikációs problémái*, Budapest, 1996.
- GOHEEN, W. M.: *Evangelium, kultúra és kultúrák*, *Lelkipásztor* 2001/9, 322–327.
- GONDA L.: *Dimenzió és intenció*, in: Gaál S. (szerk.), *En Christo. Tanulmányok a 85. éves Dr. Bütösi János tiszteletére*, Debrecen, 2004, 187–195.
- HORÁNYI Ö.: *Személyközi kommunikációról*, in: Béres I. – Horányi Ö. (szerk.), *Társadalmi kommunikáció*, Budapest, 1999, 57–85.
- KISS E.: *Reprimitívizáció és bunkóság az ezredfordulón*, in: Kiss E. – Varga Cs. (szerk.), *A legutolsó utolsó esély*, Budapest, 2001, 89–103.
- KOZMA ZS.: *A kommunikáció mint gyakorlati teológiai kérdés*, in: uő.: *Hagyomány és korszerűség*, Kolozsvár, 2002, 190–208.
- LYOTARD, J.-F.: *A posztmodern állapot*, in: J. Habermas – J.-F. Lyotard – P. Rorty (szerk.), *A posztmodern állapot*, Budapest, 1993, 24–28.
- PIPER, H.-CH.: *A kommunikálás tanulása a lelkigondozás és prédikálás terén*, Debrecen, 1999.
- PUSZTAI F.: *Magyarul és magyarul*, in: Glatz F. (szerk.), *Magyar nyelv az informatika korában*, Budapest, 1999, 91–98. SAPIR, E.: *Az ember és a nyelv*, Budapest, 1971.
- SZABÓ L.: *A tanítás szolgálata a gyülekezetépítés tükrében*, Teológiai doktori értekezés, Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest, 1992 (publikálatlan kézirat).
- SZEKFI A.: *A szervezetek kommunikációjáról*, in: Béres I. – Horányi Ö. (szerk.), *Társadalmi kommunikáció*, Budapest, 1999, 86–95.
- TÓTH J.: *A tiszazugi reformátusság vallásos szokásai*, in: Dankó I. – Küllös I. (szerk.), *Vallási néprajz*, 1. kötet: *Református néphagyományok*, Budapest, 1985, 273–295.